

Муниципальное бюджетное общеобразовательное учреждение

Хорум-Дагская средняя общеобразовательная школа

Рассмотрено,

на заседании ШМО

Протокол № 1 от 31.08. 2023г

Рук-ль ШМО Монгуш А.А. /Монгуш А.А./

Согласовано

зам.дир по УВР

Монгуш /Монгуш А.А./

« 31 » 08. 2023г

Утверждено

приказом директора школы

№ 1 от 31.08.2023г

Ооржак Р.Э. /Ооржак Р.Э./

Рабочая программа
внеурочной деятельности
Улусчу ужурлар
2023-2024 учебный год

Класс: 5-7

5-7-ги класска класстан дашкаар өөренир «Улусчу ужурлар»

эртеминин ажилчын программазы.

Эге сөс

Улусчу ужур-чаңчылдарны чаа езу-биле шинчилеп, ону өөредилге-кижизидилге ажылынга чогумчалыы-биле ажыглап ажылдап эгелээн Республиканың федералдыг-даа, төп-даа шенелделерже кирген школаларның арга-дуржулгазынга даянып, бо хуннерде бистиң республиканың барык шупту школалары «Улусчу ужурлар» кичээлдерин тыва езу-чаңчылдарга даянып, эрттирип эгелээн. Ук кичээлдернин кижизидилге ажылынга салдары аажок улуг бооп турары билдингир.

Тыва чон салгалынга бодунуң материалдыг байлактарын арттырып бээринден аңгыда, сагыш-сеткил байлаан – ужур-чаңчылдарны салгал аразынга үспейн, хумагалыы-биле дамчыдып чораан.

Эртем-суюл сайзырап, кижилернин угаан-медерели чаа үениң агымынче кирип, харын-даа чүгле чогумчалыг материалдыг тала колдап, сагыш-сеткил ядараар деп барган үеде чаагай чаңчылдар кичээлинин ролю кончуг улуг апарган.

Амгы үеде тыва улустун ужур-чаңчылдарынга шинчилел ажылдары уламчылап, янзы-бүрү номнар, программалар хөйү-биле үнүп турары башкылал ажылынга улуг дузаны көргүзүп турар.

Ажылдың үндезини кылдыр Г. Д. Сундуйнун «Улусчу ужурлар» деп 5-6 класстарга шенелделиг өөредилге-номчулга номун, С.Б.Байыр-оол, С.К.Монгуш, Ч.Ш. Ондар, С.Ч.Шулуу-Маадыр; «Тыва ужур-чаңчылдар 5-9» А.К.Ооржак, С.Б.Оюн деп болгаш өске-даа тыва чоннун бурунгу ужурларының дугайында үнгүлээн өөредилге номнарын алган. Улусчу езу-чаңчылдар деп факультатив кичээлинге даянып тургаш кылган бо программа тыва чоннун чаагай чаңчылдарын база кижинин бодун канчаар алдынарының дугайында школага эрттиреринин бир вариантызы болуп турар.

Тайылбыр бижик.

Тыва ёзу-чаңчылдарны кижизидилгенин янзы-буру хевирлеринге ажыглап болур: куш-ажыл кижизидилгезинге, бойдуска ынак болгаш анаа хумагалыг болурунга, эстетиктиг, этиктиг кижизидилге дээш оон-даа оске хевирлеринге.

Уруглар кижизидилгези чоннун бодунун төөгүзүндөн, культуразындан болгаш сүзүүндөн дөстелир деп, М. Б. Кенин-Лопсан санап турар. Программада кезектер уругларның назы-харын, сонuurгалын барымдаалап хувааттыгган. Уругнун назы-хары бичии болган тудум, оларның чуве сактып алыры быжыг, утгунмас болур. Ынчаарга, он ийи хар четкен уругларга кижинин чаяанының дугайында, төлептиг болурунун дугайында бодалдар-биле шыва ап, оларны боттарының кылып турар үүлгедиглеринге хамаарыштыр боттарының хамаарылгазын тодаргай илередип билиринге кижизидери чугула болур ужурлуг. Амыдыралга эргежок чугула апаргы дег, кижинин сагыш-сеткилинге, угаан-бодалынга, бодун алдынарынга хамаарышкан чүүлдерге өөредир болгаш кижизидер сорулга-биле ук программа тургустунган.

Ажылды кылып тургаш, тыва ужур-чаңчылдарга база кижинин сагы-сеткилинин арыг-чаагай, чырык, тура-соруктуг болурунга хамаарыштыр кылдыгган ажылдарын өөренип көрүп, дуржулгалыг башкыларның шинчилелдеринин байлак арга-дуржулгазынга даягган.

6-гы класска өөредир темаларның бөлүктээшкени:

«Кижини – бойду стун дээди чаяалгазы».

1. Кижини чаяаны
2. Кижини угааны
3. Кижинин октаргайы база сагыш культуразы.
4. Сагыш эргилдези, маны, аптаразы.

5. Назын эргилдези.

6. Кижиниң хаяазы, хей-аьды, хей сүлдези, сузу болгаш куьду.

7. Арага дугайы.

8. Ниити ужурлар (этикет).

9. Кижиниң шимчениглери, көрүжү болгаш кылаш, олут ужуру.

«Улусчу ужур-чаңчылдар» кичээлдериниң **өөредиглиг сорулгалары :**

- уругларга бодунуң төрөөн чонунуң шаг-төөгүдөн бээр туруп келген езу-чаңчылын таныштырып, ону ыдыкшыдып көөрүнгө өөредири;

- езулуг тыва кижиниң омур-хевири, мөзү- бүдүжү кандыг чораанын улустуң аас чогаалын болгаш чогаалдарны ажыглап тургаш, делгереңгей таныштырып, бар билиглерин ханыладып өөредири;

- тыва улустуң чаңчылчаан ажыл-ижи-биле чурттап турган база амгы үеде-даа чурттап чоруур оран-савазынга даянмышаан таныштырып, мергежил шилип алырынче угланган ажыл чорудуп, келир амыдыралга белеткээри;

- бодунуң төрөөн чериниң (кожуунунун) онзагайы-биле таныштырып, алдарлыг кижилерин танып ап, оларга чоргаарланып чоруурунга өөредири;

- тыва улустуң уруг-дарыг кижизидеринге кандыг хамаарылгалыг, чаш төлдү кадык-чаагай кижизидериниң айтырыгларын канчаар шиитпирлеп чораанының дугайында билигни бээри;

- кижиниң чаяаттынып кээри база аңаа кандыг түңнел турар ужурлуг деп чүүлдүн дугайында билигни бээри;

- кижиниң бодун алдынарының дугайында айтырыг чүгө кол болурунун дугайында эге билиглерни бээри.

Кижизидилгелиг сорулгалары:

- уругларны чоннуң ыдыктыг чаңчылдарын сагып чоруур, бедик культурлуг, кижизиг кижилер болурунга кижизидер;

- күш-ажылга ынак, мөзүлүг чаңга уругларны чаңчыктырып кижизидер;

- долгандыр турар чонунга база бойдуска хумагалыг болурунга, оларга хамаарылгалыг сагыыр ужурлуг чүүлдерни сагып чоруурунга чаңчыктырар;

- ава, ача кижиниң хүлээлгелерин медреселдii-биле билип, өг- бүле амыдыралынга бичиизинден белен болуп, уруглар кижизидилгезиниң айтырыгларын сайгарып чоруурунга кижизидер;

- каяа- даа чорааш, бодун тыва кижини мен деп медресеп билип чоруур национал чоргааралды уругларга оттурар.

Өөреникчилер

- «КИЖИ» деп сөстүн хөй талалыгутказын,

- тыва улусчу чаңчылдарны, езулалдарны (ооң иштинде кижиниң канчаар алдынарының дугайында), ужурларны, дагылгаларны, дойларны, ыдыктарны,

- чоннуң чаңчылчаан ажыл-ижин,

- өг- бүледе кижигүннер аразында харылзаа дугайында хоойлу-документиленни,

- өг- бүле бүрүзүнүн сагып чоруур чараш чаңчылдарын билген турар ужурлуг.

Программаның тургузуу:

«Кижини – бойдустуң дээди чаяалгазы».

1. Кижиниң чаяаны – 6 шак, оон иштинде 1 чугаа сайзырадырының кичээли;

2. Кижиниң октаргайы – 10 шак, оон иштинде 3 чугаа сайзырадылгазының кичээли;

3. Назын эргилдези – 2 шак, оон иштинде 1 хыналда ажыл кичээли;

4. Кижиниң хаяазы, хей-аьды, хей сүлдези, сузу болгаш куьду – 7 шак, оон иштинде 2 чугаа сайзырадылгазының кичээли;

5. Ниити ужурлар база багай аажы-чаң – 4 шак, оон иштинде 2 чугаа сайзырадылгазының кичээли;

6. Кижиниң шимчениглери. Карактар. Кылаш, олут ужуру. – 2 шак;

7. Ниити хыналда ажыл – 1 шак;

8. Түңнел-катаптаашкын. – 1 шак;

9. Чырык күзел – 1 шак, ооң иштинде 1 шак чугаа сайзырадылгазының кичээли;

10. Туннел кичээл. – 1 шак, ооң иштинден 1 шак чугаа сайзырадылгазыныкичээли.

Кижи **чаяны-биле холбашкан ужурларны** сагып, эптиг-эвилең чорукка чаңчыгар, аажы-чаң талазы-биле бодун туттунуп билир, культурлуг чугаалажырынга, байырлажып чоруурунга чедир езулалдарны сагыырынга чаңчыгар. Кандыг-даа байдалда, кандыг-даа кижилер-биле харылзаа тудуп тургаш, бодун алдынарының эге билиглерин долузу-биле сагып чаңчыккан турар кылдыр өөредир.

6-гы класска “Улусчу ужурлар” эртеминге *«Киж – бойдустуң дээди чаяалгазы»* деп кезекке хамаарыштыр темаларны чарып эрттирери:

Төлөптиг киж кандыг болурул? Киж чаяны. “Киж” деп атка канчаар төлөптиг болурул? Улуг уйгу уржуктары. Киж угааны. Мага-бот дадыктыларының аргалары.

Кижиниң октаргайы. Сагыш культуразы. Ак болгаш кара сагыш дугайында. Сагыш эргилдези. “Канчаар сен?” Сагыш маңы. Сагыш аптаразы. Угаан-сагыш ажылы. Күш-ажыл болгаш сагыш. “Шилип алган мергежил”

Назын эргилдези. “Чааскаан олургаш, сагыжың шинчиле”

Кижиниң хаяазы. Кижиниң хей-аьды. Кижиниң сүлдези. Кижиниң сузу. Куьт дугайында улусчу бодалдар. “Буян чандылары”

Арага дугайы. Ч. Чүлдүм “Иениң каргыжы” Ниити ужурлар (этикет).

Кижиниң шимчениглери болгаш үнү. Карактар. Кылаш болгаш олут ужуру.

“Улусчу ужурлар” эртеминиң *«Киж – бойдустуң дээди чаяалгазы»* деп эгени өөренип дооскан 6-гы класстың өөреникчилери дараазында чүүлдерге өөрөнгөн болгаш оларны билген турар:

- кижиниң чаяанынга хамаарышкан бодалдарны;
- эптиг-эвилең чорукка чаңчыккан;
- сагыш-сеткил культуразын билир болгаш ону сагып чоруур;
- иштики делегейин делгемчидип шыдаар;
- сагыш сеткилин арыглап билир;
- багай чаңчылдарга хамаарыштыр бодунуң удурланышкак уткалыг бодалдарын делгеренгей илередип шыдаар.;
- ниити ужурлар азы этикетти сагып чоруур;
- ада-өгбелерниң чагыын билир.

Календарь-тематиктиг план 6 кл
«Кижиги – бойдустун дээди чаяалгазы»

№	Темазы	Үеги/ шагы	Кичээлдин эртер хүнү	
			план езугаар	херек кырында эрткен үеги
1.	Кижирилде кичээл. Төлөптүг кижиги кандыг болурул?	1		
2.	Кижиги чаяаны	1		
3.	ЧСК «Кижиги» деп атка канчаар төлөптүг болурул?	1		
4.	Улуг уйгу уржуктары	1		
5.	Кижиги угааны	1		
6.	Мага-бот дадыктыларының аргалары	1		
7.	Кижигиниң октаргайы.	1		
8.	Сагыш культуразы. Ак болгаш кара сагыш дугайында.	1		
9.	Сагыш эргилдези	1		
10.	ЧСК «Канчаар сен?»	1		
11.	Сагыш маңы	1		
12.	Сагыш аптаразы	1		
13.	Угаан-сагыш ажылы	1		
14.	ЧСК Бот ажыл. Сагыш хынаары.	1		
15.	Күш-ажыл болгаш сагыш	1		
16.	ЧСК Чогаадыг «Шилип алган мергежил»	1		
17.	Назын эргилдези	1		
18.	Хыналда тест «Чааскаан олургаш, сагыжың шинчиле»	1		
19.	Кижигиниң хаяазы	1		
20.	Кижигиниң хей-ады	1		
21.	Кижигиниң сүлдези	1		
22.	Кижигиниң сузу	1		
23.	Бот ажыл	1		
24.	Куът дугайында улусчу бодалдар	1		
25.	ЧСК «Буян чандылары»	1		
26.	Арага дугайы	1		
27.	ЧСК Ч. Чүлдүм «Иениң каргыжы»	1		
28.	Нииги ужурулар (этикет)	1		

29.	Бот ажыл	1		
30.	Кижиниң шимчениглери болгаш үнү. Карактар.	1		
31.	Кылаш болгаш олут ужуру	1		
32.	Хыналда ажыл	1		
33.	Түңнел катаптаашкын-кичээл	1		
34.	ЧСК «Чырык күзел»	1		

Ажыглаан литература

1. Алдай – Буучу Кызыл, 1993
2. Байыр-оол С.Б болгаш о.ө. Тыва чоннун бурунгу ужурларын болгаш чанчылдарын өөредириниң программазы. Кызыл, 2002.
3. Бартан О.О. Тываларның национал чеми болгаш, чем үнүштер.Кызыл, 1997.
4. Будегечи Т. Б. Художественное наследие тувинцев. Москва, 1995.
5. Даржа В.К.Лошадь в традиционной практике тувинцев кочевников.Кызыл, 2003.
6. Казырыкпай Б.О. Эрнин эреси. Кызыл,2001.
7. Камычек.Я. Вежливость на каждый день. Москва «Знание»,1981
8. Кара – Күске К.Ч.Аътка тураскаадыг.Кызыл1995 .
9. 10.Кенин-Лопсан .М.Б. Тыва улсутун бурунгу ужурлары . Кызыл, 1994
- 11.Кенин-Лопсан М.Б. Тыва чанчыл. Кызыл «Новости Тувы» 2000. .
12. Лагерь Лекарственные растения Тувы. Кызыл,1998
13. «Еше лама» Сопа Ринпоче. Энергия мудрости .Основы буддийского учения.Москва «Цонкапа»,2003.
14. Монгуш М.В. Тувинцы Монголии и Китая. Новосибирск «Наука», 200217. 16. .Маннай оол М.Х.,Достай И.А. История Тувы. Кызыл 1996
15. Намзал Э.Х. Холу чемзиг авам сөнү. Кызыл 1995.
16. Образовательная программа «Несущая свет».Программа клуба молодой семьи. Кызыл, 2003.
17. Ооржак А.К., Оюн С.Б.Тыва чанчылдар 5-9 класстарга өөредилге программазы.Кызыл,2003
18. Путеводитель Тува. Москва «Авангард», 2004 17. 21.Самбу И.У.,Самбу М.Д. Тыва чоннун бурунгу ажыл – агыйы, амыдыралы. Кызыл, 2004.
22. Салчак К.Б, Салчак Л.П. Тыва улусчу педагогиканын хөгжүлдеси. Кызыл, 1984
19. Серенот С.К. Тыва улусчу эмнээшкин. Кызыл, 1993.
20. Сиянбиль М.О, Сиянбиль А.А. Традиционный тувинский костюм.Кызыл, 2000.
21. Сундуй Г.Д. Улусчу педагогика. Кызыл, 2004.
22. Сундуй Г.Д. Улусчу ужурлар 3-4 .Кызыл, 2005.
23. Сундуй Г.Д. Улусчу ужурлар 1-2 класстарга өөредилге – номчулга ному.Кызыл 2003.
24. Сундуй –оол М.С Городок у подножия Кара-Даша.Кызыл, 2005.
25. Традиционная культура тувинцев глазами иностранцев.Кызыл, 2003. 2002
26. Тыва улустун алгыш- йорээлдери.Кызыл, 1990
27. Чамзырын М.Ч, Чамзырын Е.Д. Тыва чоннун чаагай чанчылдарын кижизидилге ажылынга ажыглаары.Кызыл, 2000.
28. Чадамба В.Ф. Сүр – кучунун үш оюну. Кызыл,2004.
29. Чап Ч.М. Шагаам – сүзүглелим. Кызыл,1999.
30. Шактаржык К.О., Биче-оол В.А. Тыва дугайында чугаалар. Кызыл,, 2004..